

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Hitvita és marginália

Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” Esettanulmány

Dolgozatom célja a „hitvita” irodalom- és egyháztörténetileg forgalmazott képzetének felülvizsgálása a vallás/vallásosság, illetve felekezeti és antropológiailag releváns kontextusában. Forrásként két olyan protestáns szerzőségű hitvita¹ szövegére hagyatkozom, amelyeken vélhetőleg XVII. század végi, XVIII. század eleji protestáns és katolikus szerzőségű kéziratos bejegyzések, margináliák találhatóak. Esettanulmányom, nem tagadva az irodalom- és egyháztörténet e téren elért eredményeit, más módszertani és interpretációs előfeltevésekre alapozva arra összpontosít, hogy a hitvita olyan potenciális funkcióit is feltárja, illetve vizsgálat tárgyává tegye, amelyeket érdemben nem méltatott a kutatás.

I. Felekezeti az újkorban

Az irodalom- és egyháztörténet-írás egyetért abban, hogy a XVII. század a konfessziók kialakulásának, tanbeli és szervezetbeli kikristályosodásának, ugyanakkor a felekezetek világos elkülönülésének a korszaka. A tridentinum után megújuló katolikus egyház restrukturálása, vagy a dordrehti zsinat után az ortodoxiába

merevedő kálvinizmus valóban visszaigazolja a fenti képletet.

Antropológiai nézetben viszont egyértelművé válik, hogy ez a szemlélet túlságosan leegyszerűsítő és uniformizáló, hiszen a nemzetközi kutatás történeti antropológiai,² néprajzi,³ társadalomtörténeti és mentalitástörténeti⁴, szociológiai⁵ eredményei lényegesen árnyaltabban rajzolják meg ezt a korszakot, jelentős különbségekkel helyezve hangsúlyt a felekezeti és összeurópai jelenségén belül, az egyéni és közösségi vallásgyakorlatra, ennek tanbeli reflektáltságára, a felekezeti tudat és identitás performálására. E kutatások felől úgy tűnik, hogy a reformáció megjelenése, jelenléte az európai kultúrában, beleilleszkedik abba az *akkulturációs* folyamatba,⁶ amely a kereszténység megjelenésével, általános elterjedésével kezdődött. A vallásosság kultúrájának, rítusainak, kontemplatív és nonkontemplatív cselekedeteinek, hiedelemrendszerének gyakran felülről irányított, sőt erőszakos megváltoztatása⁷ (pl. eretneküldözések, vallásháborúk) olyan diszkrepanciákat, az egyéni és közösségi vallásgyakorlatban olyan töréseket okoztak, amelyek a koraközépkortól a felvilágosodásig érezhetően meghatározták az európai kereszténység történetét. Az újkorban, a reformáció alatt ezeket az ellentmondásokat, pl. tanbeli és gyakorlatbeli következetlenségeket adott felekezeten belül visszaigazolnak azok a forráskiadások⁸ is, amelyek a vizitációsjegyzőkönyvek, egyházi és világi pe-

rek anyagát teszik hozzáférhetővé. Ugyanis igen jelentős tanulsága e korszak vallásosságának kutatásában az a felismerés, hogy a reformáció alatt is szívósan továbbélő középkorban állandósult vallásgyakorlat, az oralitás és írásbeliség meghatározta gondolkodásmódok inkompatibilitásai, az írott kultúra használata, befolyása, végül a vallási álca alatt ható és diszkrimináló politikai, hatalmi törekvések, egy nyelvében, kulturájában megosztott, illetve háborús és gazdasági, természeti csapásoktól sújtott Európában a felekezetiesség, mint egyfajta tanbeli reflektáltság kifejeződése rendkívül heterogén és gyakran ellentmondásos módon valósult meg. Az evangéliumi tisztaság fényétől megvilágosodó új, de mégis a régi és igazi, tehát ortodox kereszténység hirdetése, programként, reformátori célkitűzésként jelentős, de konkrét megvalósulása összeurópai mértékkel mérve szerény volt, még az elit rétegnek számító írástudó papság körében is.⁹ Így a reformáció–ellenreformáció újkori európája, meglátásom szerint, felekezetek, azaz versengő közösségek színterévé alakul át, ahol a harc gyakran magasztos célok helyett politikai, hatalmi, gazdasági tételekben vagy gyakran a túlélés (sz)e(l)lemi igényében ragadható meg.

I.1. Közösség és felekezeti tanítás

A mikrotörténetírás, illetve a *community studies* némely eredményeinek köszönhetően, nemcsak az újkori közösségről, ennek szerve-

ződéséről, működéséről kaphatunk világosabb képet, hanem adódik egy jelentős antropológiai tanulság is. A kultúra/kultúrák működésében felismerhetőek olyan antropológiai állandók, olyan törvényszerűségek, amelyek változó tér- és idő koordináták ellenére is jelen vannak és hatnak. Ilyenek pl. az előítéletek,¹⁰ a normák és szabályok, a normalitás és deviancia kritériumainak állandó megteremtése és szelekciós rendszerként való működtetése stb. Következésképp a közösségek az akkulturáció kevésbé természetes és békés folyamatában ha azt észlelik, hogy az a hiedelemrendszer, ami a közösség stabilitását biztosította, azáltal, hogy illeszkedett az éppen aktuális/optimális társadalmi-kulturális berendezkedettségükbe, aktivizálni kezdik védekező mechanizmusaikat, stratégiáikat az individuumok, és a közösség szintjén egyaránt.¹¹ Ez egy olyan antropológiai folyamat, ami egyformán jellemzi a középkori eretneknek nyilvánított szektát is, meg a XX. századi, a kommunista elnyomást, nyelvi, kulturális és politikai diszkriminációt szenvedő archaikus falu közösségét is. Ennek fényében aligha tartható a kijelentés, hogy a felekezetiiség vállalása, vagy az áttérés a változó dogmatikai argumentáció reflektáltságából, elterjedéséből és interiorizációjából fakadna¹², sokkal inkább, közösségi és egyéni érdekekkel, életmóddal,¹³ túlélési stratégiákkal, vagy a választás hiányával (*cuius regio, eius religio*) függ össze. Még a XVIII. században is van adatunk arra, hogy a

felekezeti nem identitást adó, sem tanbelileg nem reflektált, és szakralitással sem bír. 1797-ben a háromszéki, tamásfalvi Sós Annis, noha köztudottan református felekezetű „*paráznaságban találtatván, az egyházi fenyíték elkerülésére magát Romano Catholicának declarálá a Visitatio előtt.*”¹⁴ Ugyanis a reformátusoknál alkalmazott nyilvános megszegyenítés az „*ekléziakövetés*” véglegesen kizárta volna őt a közösségből, élete végéig deviánsnak minősült volna.

A közösség és felekezeti viszonyában azt is szem előtt kell tartanunk, hogy amennyiben a tanbeli újítások, a közösség belső erkölcsi rendjének, szokásjogának, igazságkritériumainak ellentmondtak, a közösség nem mindig követte a változásokat, gyakran szívósan kitartott szokásai mellett, vagy az általuk kodifikált cselekedetek, gesztusok, megnyilvánulások mellett. A vallásosság gyakorlásában gyakori előfordulású volt, hogy a hagyományosan performált vallási cselekedetek, tulajdonképpen bálványozásnak, vagy legalábbis pópista eredetűeknek számítottak és ezeket tiltotta a reformáció tanítása, ám ennek ellenére a közösség nem hagyott fel velük.¹⁵ Erre még kortárs példák is említhetők. Erdélyben a világítás, jellegzetesen katolikus szokás, a halottak napjához kötődik, és noha a reformált felekezetek teológiai elitje dogmatikai alapon elzárkózik tőle, sőt papjaik és püspökeik révén tiltakoznak ennek gyakorlása ellen, a Halottak napi világítás egyre népszerűbb a reformátusok körében, különösen 1989 után. A magyarázata az, hogy a tanbeli

előírás, a hivatalos tanítást alárendelik egy belső, közösségi igénynek – halottakra való emlékezés, a csoportos emigráció következtében felbomlott közösségek találkozása, kiegészülése – és nem érzékelik, nem értelmezik jellegzetesen adott felekezethez, tanításhoz (katolikus) köthető megnyilvánulásként.¹⁶

De abban az esetben is, ha közösség hajlandó el- és befogadni a tanítást, mindig kérdéses, hogy milyen eredménye lesz ennek.¹⁷ Az írástudás, egyáltalán a szövegolvasás képessége az újkori Magyarországon el egészen a XVIII. századig csekély.¹⁸ Az iskolázottság, egyáltalán az iskolai hálózat, ennek megszervezése, a tanítók, kántorok képzettsége nagyon vegyes színvonalúnak mutatkozik. A paraszti és a városi közösségekben is, noha eltérő arányokban, de az újkorban még mindig nagy az analfabetizmus aránya. De még ott is, ahol legalább a nyomtatott szöveget el képesek olvasni, a szóbeliség és írásbeliség inkompatibilis kulturális sajátosságai következtében, a szövegértés gyakran alárendelődhet olyan olvasási habitusoknak, amelyek teljesen más funkciót tulajdonítanak a szövegnek, könyvnek, mint amit a megírás, nyomtatás jelölt ki.¹⁹

Ezek fényében számomra több mint kérdéses, hogy úgy általában Magyarországon a XVII. században például egy kálvinista közösség, valóban elsajátított, reflektált kálvini tanok alapján élné meg, performálná felekezetiiségét. Sőt vitatható az is, hogy az irodalom- és egyház-

történeti értelemben elitként számon tartott írástudók, valóban és kizárólag úgy értelmezik-e felekezetiiségüket ahogy a kutatás a rendelkezésére álló források alapján tételezi, sőt az igazán jelentős kérdés, hogy a felkutatott és beazonosított források alapján rekonstruálódó irodalom- egyháztörténeti szövegértelmezések, mennyiben felelnek meg a korszak elitrétege olvasatának.

II. Hitvita és kulturális másság

Az újkori írástudó elitről látszólag sok mindent el tudunk mondani, hiszen fennmaradt kéziratok, nyomtatványok, könyvlisták, possesori bejegyzések, peregrinációs naplók, matriculák, végrendeletek stb. jelzik az olvasni tudók, értelmiségiek kapcsolatát az írott kultúrával, könyvekkel, egyetemekkel. A jelentős adathalmaz ellenére, túl bizonyos kvantitatív becsléseken, leírásokon, kimutatásokon, nem tudunk megválaszolni alapvető kérdéseket. Itt van például olvasó és szöveg viszonya. Hogyan olvastak és értelmeztek szövegeket a XVII. században? Hiszen a már letűnt, számunkra hozzáférhetetlen szóbeli, népi kultúra hatására legfeljebb csak következtetni tudunk, mikor azzal szembesülünk, hogy a források, utalások, hivatkozások alapján beazonosítható, a korban „tudományosnak” tekintett kijelentést gyakran népi vélekedések, általunk a „babona” fogalomkörébe utalt meglátások egészíti ki, még a legjelentő-

sebb szerzők esetében is. Apácai enciklopédiája remekül illusztrálja ezt a sajátos tudáskonglomerátumot, hiszen a „korszerű” nézetek, művek szerzők ismeretek, népi vélekedésekkel, szóbeliségben artikulálódott tudásformákkal, hiedelmekkel elegyesen jelentkeznek művében. Érdemes a kilencedik, a világtörténelmet tárgyaló fejezetre utalni, ahol jellegzetesen középkori műfajban (világkrónika), a kötelező eszkatológiai szörnyűségekre hagyatkozva (365 gyermeket szülő asszony)²⁰ értekezik tudományosan a történelemről, azaz „az ekkéig megtörtént dolgokról.”

Legjobb esetben is csak feltételezéseink vannak a „tudományosság” fogalmáról, olvasásmódokról, olvasatokról, hivatalos és személyes interpretációkról vagy olvasótípusokról, ezek közötti átmenetekről legfeljebb elképzeléseket fogalmazhatunk meg. Az elit–populáris, írásos–szóbeli, magas–alacsony típusú klasszifikációk a korszak leírásában, egyfajta bemutatására használatos dichotómiák gyakran elfedik mintsem feltárják azokat a kulturális, személyes elfogultságokat amelyek a korszak olvasóit jellemezték. Ebben a vonatkozásban válik beláthatóvá, hogy a történetiség korlátja, nemcsak gyakran áthidalhatatlannak minősülő időbeli távolság, hanem megfoghatatlan kulturális másság.

Mit jelent a hitvita a XVII. században? Szöveg vagy látványosság, illetve mindkettő egyszerre? Olvassák, hallgatják, nézik? Szöveg, esemény, rítus? Elkülönülnek ezek, elkülönít-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

hetőek, vagy együttesen jelentkeznek a befogadásban, a tapasztalatban, a tovább gondolásban?

Amennyiben olvassák, kik olvassák és mit értenek rajta? Biztosak lehetünk benne, hogy még a teológiai képzésben részesültek is, csak és főként teológiai üzeneteket sajátítanak el?

Abban az esetben, hogy nem olvassák, hiszen az írástudatlanok még mindig többen vannak, sőt nem minden hitvita nyomtatott szövegek egymásra felelgető korpuszából áll, hogyan viszonyul a hatalom a hitvitához, a fejedelmi kérésre, vagy a fejedelmi részvételtől méltóságteljes hitvita, kizárólag teológiai vita? Reprezentáció, hatalomgyakorlás hogyan illeszkedik ebbe a performált látványba, vagy ebbe a látványos performanciába? Ki(k) beszél(nek) és ki(k)nek a nevében? Ki(k) van(nak) a szöveg mögött?²¹

Olyan kérdések, amelyeket jelen dolgozat megnyugtatóan nem válaszolhat meg érdemben. Célkitűzésem csupán az, hogy értelmezésemben tekintettel legyek ezekre, konklúzióim megfogalmazásakor tudatosítsam jelentőségüket.

III. Kézdivásárhelyi Matkó István vitája Sámbár Mátyással

Kézdivásárhelyi Matkó István (1625–1693) neve nem kizárólag a Sámbárral folytatott vita révén maradt fenn, hiszen rendkívül jó tollú író,²² prédikátor volt, aki jelentős egyházi tisztségeket is viselt élete során. Noha nem

[Erdélyi Magyar Adatbank]

peregrinált, valószínűleg angolul elég jól megtanult, hiszen két angol kegyességi munkát is lefordított. Ezenkívül kivette részét a reformátusok által az erdélyi románok között végzett misszióban²³ is, hogy majd élete végén Kolozsváron esperesi minőségben végezze lelkipásztori feladatait.

A Sámbarral folytatott disputa két Matkószöveget szült, ezek időrendi sorrendben, a már említett *Fövenyen épített ház romlása...* (Szeben, 1666.) és a *X, út, Tök, Könyvnek eltépése, avagy Bányászcsákány*, (Sárospatak, 1668). Zoványi Jenő kutatásaiból tudjuk, hogy Kézdivásárhelyi Matkó István csupán egyik szereplője annak a hatalmas és éveken át húzódó vitatkozásnak, amelyet a két jezsuita Sámbar Mátyás és Kis Imre indított el, és amelynek során egyre többen bekapcsolódva könyvtárnyi szöveg készült.²⁴ Noha Pázmány halála után látszólag úgy tűnt, hogy véget ért a hitviták aranykora, a protestánsok képtelenek lévén érdemben a *Kalauzra* válaszolni, a sajátos politikai, történelmi konstellációban újult erővel csap fel a hitvitázás szenvedélye. A jezsuiták 1663-as sárospataki betelepítése, soraikban a század folyamán elhíresülő Sámbar Mátyással a szóbeli hitviták szinte beláthatatlan sorát indítják el.²⁵

E viták, beleértve a Sámbar vs. Matkó vitát is, jellemzője, hogy református oldalról alapvetően a defenzió kifejeződése, hiszen Erdély látványos hatalmi-politikai térvesztése felbátorította az osztrákokat, akik az ellenreformációt

következetes kíméletlenséggel és félelmetes eredményességgel terjesztették ki az ország területén. A templomfoglalások, perek, megalapozatlan vádak és diszkreditációk, majd a mindezt betetőző gályarabügy világosan jelzik, hogy század hatvanas éveitől kezdődően az osztrák birodalmi érdekektől is támogatott katolikus expanzió félelmetes méreteket öltött. Mindebben az újdonság csupán az, hogy Erdély már nem a reformáció összmagyar érdekeinek védelmezője, hiszen számára komoly erőfeszítés saját határain belül is a református jogok, érdekek, perspektívák védelmezése.²⁶

Mindennek számbavétele azért jelentős, mert a korszak olvasói, hallgatói előtt ez egy olyan valóságkontextusa a hitvitának, amely eleve meghatározta a felekezeti klasszifikáció szerinti befogadást, ennek függvényében is alakult ki a katolikus és a református álláspont.

III. 1. Fövenyen épített ház romlása...

Matkónak ez a vitairata a Kolozsváron egyetlen példányban található meg a helybeli egyetemi könyvtár régikönyv-állományában. Az 1666-ban Szebenben megjelent vitairat Sámbar Mátyás *Három idvösséges kérdésének*²⁷ cáfolatát adja három kérdés köré szervezve mondanivalóját: „*I. Hogy a' Pápista vallás nem igaz vallás; II. Hogy csak az egy Apostoli Vallás igaz, mellyet a' Cálvinisták álhatatosan vullanak; III. Hogy a' Pápisták ellenkeznek a' Sz. Irással, és a régi igaz Romai valással, nem a' Cálvinisták.*”

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A könyv belső fedőlapján található bejegyzés²⁸ szerint, ezt a példányt Borosnyai Mihálynak, a nagybányai református eklézsia kántorának E. I. ajándékozta 1698. augusztus 12-én. A possesori bejegyzés²⁹ elkövetője N. Borosnyai Sámuel, valószínűleg a fent említett Mihály rokona, sőt családtagja,³⁰ kiegészíti a fenti szöveget és az E. I. monogramot feloldja Enyedi Istvánra.³¹ Nagy valószínűséggel a könyv többi oldalán fellelhető bejegyzések, margináliák is az ő kezétől származnak.

Bejegyzései alapján egy dolgot minden kétséget kizáróan megállapíthatunk, református ember volt.

Mivel konkrét adatok életére, iskolázottságára, tevékenységére nem igazán állnak rendelkezésünkre, csak azokra a bejegyzésekre hagyatkozhatunk, amiket e könyv megőrzött.³² Noha írásos kommentárjai általában pár szavasak és nem elsősorban teológiai argumentumokat adnak elő, hanem sokkal inkább konfirmáló, bizonyító irányultságúak és a mérsékelt felekezeti elfogultságtól irányítottak, sejtetik hogy a vitából nemcsak az általa is preferált református álláspontot ismeri. Ugyanis amikor Matkó Sámbar azon gondolatát támadja, hogy „*elég (lenne) azt hinnia' mit a Romai Ecclésia hiszen'*”, a kommentáló bejegyzés „*X ut Tök'*” valójában egy másik Sámbar szövegre³³ utal, ami Matkó cáfolatára adott válasz és 1667-ben jelenik meg. Matkó majd erre a szövegre is ír cáfolatot.³⁴ Felkészültségét igazolja némiképp

[Erdélyi Magyar Adatbank]

az is, hogy két alkalommal valószínűleg közhelyszámba menő latin mondatokat is beír kiegészítés gyanánt. Matkó a harmadik kérdés tárgyalásakor azt bizonygatja, hogy a pápisták ellenkezik a szentírással: *„Ez ilyenek volnának ám a' szent irással valo elenkezések. Soha bizony nem hiszem hogy ilyenkor a' Feje nem bodult volna meg a' Pápista vallásnak. Bolondoskodhattak hát a tagok-is &c.”* **M:** *Amissa capite, amissa sunt membra.*³⁵ A könyv végére illesztett intés, ami a pápisták mint hamis proféták és antichristusok potenciálisan bekövetkező pusztulását helyezi kilátásba látszólag fellelkesíti olvasónkat aki nemcsak magyarul, hanem még latinul is hozzáad a kijelentések súlyosságához: *„ Intés, Apoc. 18. v. 4 Fussatok-ki Babylonbol én népem, és ne legyetek részesek az ő bűneiben, hogy az ő büntetéseivel meg ne büntetessetek, vers.5. mert az ő bűnei meggyűlvén szintén az édig hatottanak, és meg-emlekezett az Isten az ő gonosságiról, v.19. Jaj, jaj ama nagy Város &c. egy órában el-pusztult, v. 20. Örüll annak veszedelmén meny, és Szent Apostolok és Propheták. Mert az Isten meg-büntette a' Babylont ti érettetek valo boszszu-állásban. **M:** 's jobbanis meg bünteti az utolsó Időben. Amen.*

VEGE

SOLI DEO GLORIA

Idolis ignominia.” **M:** & pudor Caro

In morte alterius Spem Tu tibi ponere noli.

Mind életemben mind halálomban nyereségem a'
Kristus!”³⁶

Ha a bejegyzéseket rendszerezni próbáljuk, hasznos szempontnak tűnik a saját és a másik felekezet, illetve a saját vallásosság reflektálása a Matkó-szöveg kommentálásán keresztül.

A saját felekezetét illető megjegyzései általában kimerülnek abban, hogy visszaigazolják Matkó érvelését, különösen akkor amikor a kálvinisták érdemeit veszi számba, vagy amikor a pápista vs. kálvinista dichotómiát, a *saját–másik* antropológiai reláció felől, avagy a közösségi tudat *mi–ők* kontrasztjában jeleníti és polarizálja.³⁷ A kálvinisták igaztalan üldöztetéséről így ír Matkó: „*Nagy kegyetlenség hát a' Pápistáktól, hogy a' szegény Cálvinistákat gyűlölik, üldözik &c. méltóságra kellene inkább emelni (...) Bizony többet érdemlének hát ma a' pápisták kik a' Cálvinistákat (kiket Sámbar Isten képeinek esmér lenni) ily kegyetlenül gyűlölik, üldözik &c. M: holott inkább imádni kellene.*”³⁸ A szentírás értelmezhetőségének, használatának protestáns katolikus különbségeit felvető Matkó gondolatát, már úgy reflektálja, hogy a saját felekezetének, a *saját* vallásosságának/vallásgyakorlatának helyességét, igazságát a katolikus, tehát a *másik* ellenében pozicionálja.

„*A' szent irás tanította, hogy az Evangelium csak azoknak homályos a' kik el-vesznek... A tellyes irás (u. m.) Istentől ihlettetett, és hasznos a' tanításra, a' meg-jobbitásra, a' fegyelemre, melly igasságban vagyon, hogy tökéletes legyen az Isten embere (nem csak a' Pap) minden jo cselekedetre tökéletesen fel-ékesített. (...) A' Baerea Városbéliek között kétségnélkül*

voltanak mives emberek-is, ugy mint Timárok, Szőcsök, Szabok &c.mert ott akkor még hírek sem volt a' Jesuitáknak és a' több pilises Papoknak, még-is azzal dicsiri Pál Apostol inkább a' Thessaloniabéli Sidoknál, hogy nem csak bé-vötték az Isten beszédét nagy serénységgel, hanem mindennap tudakozták-is az írásból ha azok ugy volnának, a' melyeket hallának. M: Nemis ugy mint a' Páapisták"³⁹.

A *saját* felekezet önön képét, sőt önön igazságát a *másik* hibáinak szükségszerű kielemezésén keresztül teheti hangsúlyossá, így ezen a ponton a *saját* felekezet megítélése tulajdonképpen átmegy a *másik* felekezet kritikájába. A *saját normalitásának* bizonyításához elengedhetetlen a *másik devianciájának* konstruálása.⁴⁰

Matkó az Úrvacsora/mise katolikus interpretációjával igyekszik illusztrálni a pápisták tévelygését, a kommentárként megjelenő margináliák pedig vele összhangban vannak:

„3. *Gabriel Biel, lect. 4. in Can. Missae* ilyen szentelenül ír: *Qui creavit me, dedit mihi creare se; & qui creavit me sine me, creatur mediante me. Látodé mely mérész a' Szent írás ellen a pápista vallás? M: Oh! átkozott vallás (...)* Nem csak meg kell áldozni a' Christust, hanem ugyan meg-is kell enni a misében. Oh bizony nagyobb kegyetlenség ez a' Sidokénál!

Elsőben, mert azok csak a' halando Christus testét vonák halálra; de a Páapisták a' dicsőségben uralkodo Christus halhatatlan testének marczongoi. Másodszor, mert a' Sidok csak meg-ölék a' Christust; de a Páapisták meg-is

[Erdélyi Magyar Adatbank]

észik. **M:** *tsonstostol börestöl. (...)...Tudakozzátok-meg kérlek Pápista uraim Sábár Atyátoknál. Mellyik evangelistából avagy Apostolnál találta valaha emlkezetit a' misének? Ti találtátok s' tiétek legyen bár. **M:** 's jutalmátis vegyétek.'*⁴¹

A továbbiakban is következetes a pápisták tévelygéseinek a fejtegetése olyan kérdésekben is, mint pl. a Szentírással való ellenkezés,⁴² a bálványimádás,⁴³ a Pápanak való feltétlen hit és engedelmesség⁴⁴, a Matkó kijelentéseit visszaigazoló/szajkozó margináliák, mintha azonosulnának a hitvitázó rendkívül szimplifikáló diskurzusával, amely a végletekig polarizált ellenetépárookban szemléli a kálvinista-katolikus tanbeli szembenállást. Matkó a kálvinisták normalitását a katolikusok devianciáján keresztül konstruálja, argumentálja állítván, hogy a kálvinista egyház *Krisztus* egyháza, a katolikus pedig az *Antkrisztusé*, következésképp a kálvinista vallás az *igaz* vallás, a katolikusoké *hamis*.

Noha a bejegyzések mindenképpen 1723 után keletkeztek, a margináliák szerzője erőteljesen azonosul⁴⁵ a szöveg által megkonstruált a katolikus üldöztetéseket elszenvedő kálvinista felekezettel, mint imaginárius közösséggel, annak ellenére, hogy nem a gyászévtized előestéjén olvassa szöveget. Valószínű hogy számára a kisebbségi, a krízishelyzetben lévő eklézsia képze⁴⁶ a felekezeti követendő mintája, valami ideáltípusú megjelenítése. (Matkó egy-

házképe, sőt önön prédikatori/hitvitázói szerepének értelmezése sok mindenben megelőlegezi azt a protestáns mártírológiát ami a gyászévtized alatt lesz hallatlanul népszerű. Az itt forgalmazott metaforák a vitézkedő anyaszentegyház és szentjei, mártírjai képzetet erőteljesen népszerűsíti.) Olvasónk önön vallásos identitásának megkonstruálása ennek a viszonyulásnak, kötődésnek a háttérén szemlélhető.

Saját vallásosságának reflektálása, valójában érintőlegesen, már a kálvinista–katolikus, igaz–hamis, krisztusi–antikrisztusi tehát normális–deviáns oppozíciók mentén körvonalazódott. Ezt csak betetézi, amikor a marginália nem csak általános kijelentéseket fogalmaz meg, hanem félreérthetlenné teszi a személyesként felfogott érintettséget. A házasság tárgyalása során Matkó a katolikusok téves bibliainterpretációját fejtegeti:

„A’ Szent irás azt-is világoson taníttya, hogy nem szabad emebrnek el-venni az ő atyafiának feleségét, Levit. 18.16. matth. 14.4. Marc.6.18. M: Sőt atkozom!”⁴⁷

Az apokaliptikus hangvétellő finálé, az *Intés*ben, amint már jeleztem szinte eszkatológiai dimenzióba transzponálja a polémiát, mintha a végső igazság méltó kiszolgáltatását a nagy és utolsó Ítéletnek kínálná fel. Ezt az eszkatologikus telítettségű várakozást érzékeli Olvasónk is, aki az intéshez kommentárt is fűz, ami jelzi, hogy kétsége sincs az Utolsó Ítélet aktualitását illetően: *„ Intés, Apoc. 18. v. 4 Fussatok-ki Babylonbol én népem, és ne legyetek részesekek*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

az ő bűneiben, hogy az ő büntetéseivel megne büntettestetek, vers.5. mert az ő bűnei meggyűlvén szintén az égig hatottanak, és meg.emlekezett az Isten az ő gonosságiról, v.19. Jaj, jaj ama nagy Város &c. egy orában el-pusztult, v. 20. Örülly annak veszedelmén meny, és Szent Apostolok és Propheták. Mert az Isten meg-büntette a' Babylont ti érettetek valo boszszu-állásban. M: 's jobbanis meg bünteti az utolsó Időben. Amen."⁴⁸

Az utolsó idő emlegetése, majd a *pudor caro* latin kiegészítés, egy katekizmusba illő, vallomásértékű felkiáltójeles és tüntetően „kegyes” mondattal zárul: *Mind életemben mind halálomban nyereségem a' Kristus!*

Anélkül, hogy a túlértelmezés vétkébe essünk érdemes összegezni a fenti értelmezés tanulságait. Az elkötelezettség a református felekezet mellett Olvasónk részéről kétségtelen, ám végképp nem olyan érzelmi intenzitásban ölt formát, ahogy például Matkó esetében. Látszólag beéri azzal, hogy felzárkózik a helyes oldalon, az igazak, a normalitást képviselők mellett, nyelvi gesztusokkal elhatárolja magát a nem igazaktól, a devianciát képviselő oldaltól, majd mindezt eszkatológiai szigorba merevítve, egyetlen axióma értékű mondatba sűríti felekezeti existenciáját, identitását kvintesszenciáját: *Mind életemben mind halálomban nyereségem a' Kristus!* Ha ezt a vallásosságot értékelni kellene, vagy mögéje egy hívő típust helyezni, akkor egy retorikus típusú⁴⁹ hívőt kellene felmutatnunk, ami a vallásosság betanult, elsajátított

[Erdélyi Magyar Adatbank]

voltát illusztrálná. Mit jelenthetett számára a hitvita, ennek szövege, illetve ezek alapján saját felekezeti hovatartozását mennyiben érintette? Pontos válasz helyett, inkább egy feltételezést kockáztatunk meg. A felekezeti álláspont reprezentálása a bejegyzéseken keresztül, nem kizárólag teológiai üzenetek, dogmák elsajátításának visszaigazolását bizonyítják, hanem legalább ilyen mértékben az egy – még ha képzeletbeli is – közösséghez tartozást, illetve ezáltal egy identitás, a *másik* ellenében artikulált *saját* önazonosság birtoklását.⁵⁰

Ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a XVII. század teológiai diskurzusa, főleg a Matkóhoz hasonló prédikátorok szövegein keresztül a nemzettudat, történeti tudat és nemzeti önszemlélet számára használható és a későbbiekben is továbbélő mintákat szolgáltatottak, talán nem tűnik erőltetettnek a feltételezés, hogy a felekezeti hang identitás sémát hordoz vagy identitás artikuláló retorikát forgalmaz.

III. 2. X, ut, Tök, Könyvnek eltépése, avagy Bányászcsákány...

A kolozsvári akadémiai könyvtárban őrzött könyv 1668-ban Sárospatakon jelent meg és Sámbar Mátyás már hivatkozott könyvének⁵¹ a cáfolata. A polémia tulajdonképpen a két évvel korábban is felvetett három kérdés körül folytatódik, a Matkó 1666-os cáfolatára Sámbar által 1667-ben írt szöveg cáfolata ez az 1668-as kiadvány. A három kérdés, tehát a már jól ismert problémakört veti fel: *Első kérdés: Igaz-e pápis-*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

ta vallás? F: nem; Második kérdés: Csak az egy Apostoli vallásé igaz melyet a Cálvinisták állhatatosan vallanak? F: Csak az.; Harmadik kérdés: A Cálvinisták ellenkeznek a' Szent irással, és az igaz régi Római vallással, avagy inkább a' Páplisták? F: A páplisták.

A könyv rengetegszer cserélhetett gazdát, ugyanis több név/névtöredék⁵² silabizálható ki erősen megviselt borítóján, belső fedőlapjain. A könyvben fellelhető és általam vizsgált bejegyzések és a possessorok között az íráskép alapján, nem konstruálható meg direkt viszony.⁵³

A nagyon megviselt, és az idők folyamán rengeteg tollpróbát kiált lapokon több kézírás, látszólag különböző felekezetű possessorok is otthagyták nyomukat egy-egy szó, kifejezés, vagy mondat erejéig. Vizsgálataim csak a könyv elején olvasható több oldalon át tartó következetes és összefüggő bejegyzésekre terjednek ki.

A jól olvasható, gondozott írásképű bejegyzéseket általában az jellemzi, hogy rendkívül személyes jellegűek, feltételezhető XVIII századi mivoltuk ellenére is nagyon közel állnak a Sámbar vs. Matkó vita erőszakos nyelvhasználatához. A margináliák rendkívüli következetességgel, minden oldalon megjelennek a könyv elején, gyakran hosszú mondatok formájában. A bejegyző főként magyarul, egyetlen alkalommal az öndicséret megvetendő voltát hirdető latin közhellyel díjazza Matkónak a saját írásáról kifejtett önérzetes kijelentését, mondván: *A cigány is a maga lovát dicsiri s Propria*

*Laus Foetet. Az X út Tök meg tompitya Csákányodat van mit elesitened a bányász Legényekkel.*⁵⁴Ez a bejegyzés azonban azt is valószínűsíti, hogy a katolikus olvasó Sámbar szövegét is ismeri, amit Matkó ebben a könyvében cáfol. Feltűnő, hogy a katolikus olvasó sem feltétlenül érdemben szól hozzá a vitához, vagyis nem teológiai argumentumokat vonultat fel, hanem beéri azzal, hogy a protestáns prédikátor személyét támadja, visszamenőlegesen érvényes vádakkal.⁵⁵ Sőt rendkívül következetes kommentárjait nem is tulajdonképpen a vitatott 3 kérdés Matkó által történő kifejtéséhez illeszti, hanem a cáfolat szövegét megelőző, felvezető két szövegrészhez, a *Kegyes Olvasóknak meg-szollittatasokhoz*, illetve *Matkó István, Sámbar Hazug és mérges nyelveskedése ellen való Apológiájához*.

Ellentétben a református olvasó bejegyzéseivel, aki az egész vita argumentációjához fűzött kommentárokat, és főként nem Sámbar személyét támadta, hanem sokkal inkább a *saját* felekezete normalitását konfrontálta a *másik* felekezet devianciájával, a katolikus olvasó Matkó személyét célozza meg. A protestáns olvasó hármasságban szemléltethető reflexióihoz (*saját* felekezet, *másik* felekezet, *saját* vallásosság) képest a katolikus olvasó egyetlen erőteljesen polarizált Sámbar vs. Matkó opozícióban értelmezi a szöveget, a *saját* vs. *másik* mint normalitás–deviancia viszony bár azonos antropológiai elvek szerint működik, nem vezet el egy a *saját* (katolikus, tehát normális) kegyes-

ség, vallásosság ideál értékű képének megkonstruálásához. Sokkal inkább magától vagy implicit módon odaértendő. A felekezetek konfrontációja, tehát a pars pro toto funkciójú két kulcsfigura Sámbar vs. Matkó dichotómiában fejeződik ki, az előbbivel azonos kulturális elfogultságok és retorikai eszközökre (aposztrophé mint a diszkreditáció alakzata) hagyatkozva. Érthető módon, katolikus Olvasónk, (aki talán maga is pap?), Sámbar értékelésén és Matkó diszkreditálásán keresztül, az általuk képviselt, opponált felekezetek megítélését végzi el. A megírt hitvita szövegek minősítése ürügyén állítja Matkó: „*Hogy a' Fövényen épített ház romlásán két esztendő alatt rágódék s-kinlódék Sámbar (Paj-társaival edgyütt) s-még sem tuda egyebet irni ellene X út Töknél, az az, rosz emberekhez illendő, szitkoknál. M: Sámbar a köszálon epitet Házat te Matkó fövényen épited gaz vallásodat.*”⁵⁶ A marginália csak hangsúlyozza azt a tételt miszerint Matkó szövege nem érdembeli cáfolat Sámbar kérdéseire. **M:** „*Nem Refutatio ez hanem folotte rut mocskolodás.*”⁵⁷ Sőt hozzáteszi: „*Nem csak hibával, hanem káromkodással tellyes Mázolásod.*”⁵⁸ Vagy Matkó Sámbar szövegét sújtó vádját megfordítja, sőt még erősebbé teszi: „**M:** *Matkó a te Irásod volna méltó a Pilátus konyhájának bűdös kamara székre.*”⁵⁹

Attól sem riad vissza, hogy triviális szójátékba bocsátkozzék miközben Matkó egyfajta álszerénykedésbe kezdve művét mentetgeti:

[Erdélyi Magyar Adatbank]

„...Avagy ha szintén olyan bő és fontos feleletre nem akadnak, a melyet a' mély elmék várhatnának. Annál könnyebben meg-bocsássanak.” **M:** Alol bocsátanak neked matko.”⁶⁰

A szövegnek a fentiekben is illusztrált diszkreditációjából bravúrosan áttér Matkó személyének a támadásába, a már jelzett végletesen dichotomizáló előítéletek mentén. Matkó írásának nyelvi megformáltságáért magyarázkodik: „Hogy penig pennámat meg-tartoztattam attól, hogy a' Sámbar morgó és minden büdös moslékkal tajtékozó penáját ne imitállya. E két okokért cselekedtem. 1. mert féltem Istenemet. 2. mert nem mocskokkal, szitkokkal &c. hanem Szent Irással, Régi Tudósok irásival és fontos ratiokkal, (okokkal) akartam moslékot okádozó büdös szájú ellenségemen triumphálni. **M:** Te nyitottad fel szájadot a morgásra nem Sámbar. Sámbar istenfélő volt te Istentelen Te Matko szitkozodo Sámbar Istent dicsero. Te Matko okadasz moslékot Sámbar tanit Igasságot.”⁶¹

Látszólag ez az egyszerűsítő ellentét a hűségesen védett Sámbar pozitívan értékelt személye és a következetesen támadott Matkó negatív figurája között, diskurzusának egyik fő mozgatója. Az aposztrophék azonban eltérő súlyú és eredetű, gyakran kulturálisan forgalmazott, illetve a kulturális emlékezet által megőrzött, toposz értékű minősítéseket exponálnak. Matkó dühödt ebnek,⁶² tolvaj és lapi Ragadozo Farkasnak,⁶³ ebnek, büdös Czápnak, bolond-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

*nak*⁶⁴ minősítése még mindig nem a csúcs. Ennek beteljesülését a következő végzi el, ami részint az aposztrophék és a deviancia mint az ellenség-kép teremtés funkcióját világítja meg. Mindezt úgy végzi el, hogy egy régi toposzhoz nyúl, az újíto mint ördögi teremtmény, ördögtől született, származott deviáns lény. Matkó Sámbarát sújtó vádját (veszett eb) így hatástalanítja: „*A meg-dühödött oktalan ebnek tulajdonsága ez, hogy valamely állatokkal szemben, találkozik, azokat (mintha azok volnának nyavalyájának okai) megmardosni, nyálazni s vesztegetni igyekezi, reménylven talám hogy azzal a maga nyavalyájátenyhitheti. M: Sámbar okos mint kigyó es selíd galamb volt Matkó ördög Attyától született.*”⁶⁵ Ez a fajta oppozíció a bibliai eredetű szimbólumokkal megidézett Sámbar az ördögi leszármazású Matkóval, a magyar katolikus hagyomány legjelentősebb szerzőjének Pázmánynak Lutherről vallott nézetét asszociálja.⁶⁶ Ha arra gondolunk, hogy a margináliákban ugyan más változatban is, de a Matkó-ördög kapcsolat mint allúzió jelen van⁶⁷, sőt adott pillanatban katolikus olvasónk *Boldog emlékezetű Pázmány Péterre* utal, talán nem túlzás a Kalauz ismeretét tételezni a szókapcsolat mögött.

Matkó és implicit módon vallása, illetve felekezetének deviánssá minősítését egy másik manőverrel végzi el Olvasónk. A kommentár azt a mechanizmust idézi, ahogy az újkorban katolikus és protestáns egyházak egyaránt az

eretnekek, az újítók ellen léptek fel. Általában nem érdembeli kérdéseikre, vagy érveikre válaszoltak, hanem a disputa lehetőségét kizárva, valami külsőleg konstruált deviancia segítségével igyekeztek a tévelygőket diszkreditálni, általában paráznsággal vádolva őket. Ezáltal is igazolva, hogy a tévelygés olyan vétke, amely újabb vétkeket vonz, a tévelygő pedig olyan személy, aki más vétkeket is kipróbál.⁶⁸ Ennek kontextusában, a katolikus egyház tanait vitató-cáfoló Matkóról elhangzó kijelentés valóban sajátos irányultságúnak tűnhet. Az ördögi eredetből levezethető devianciát, a paráznság vádja, a feslett erkölcs, a megrögzött testiség vádja egészíti ki: *Matkónak az asszonyok higitották büdös agyvelejét.*⁶⁹

Mindezt az az elképzelés tetézi be, amely szerint Matkó bizonyára elkárhozik, sőt tekintettel az eltelt időre, nagy valószínűséggel már el is kárhozott. Vétke legalább kettős, hiszen a nagy újítóval cimborálva önmagát fosztotta meg az igaz hit megismerésétől (*Lutterrel csimborálsz azért nincs igaz vallásod*),⁷⁰ illetve Krisztus üzenetének a félreértelmezése miatt, ami a legnagyobb bűnösök, sorába helyezi őt.⁷¹ Beszédes illusztrációja ennek az a rész amikor a katolikus úrvacsora elképzeléseket kritizálja Matkó: *„Avagy talám amaz híres neves Bócsárdi ördög adta ő kegyelmének azt a rágódást tudtára, a' kit említ Canisius Péter, Vásárhelyi Gergellyel pag. 672. Ki a pap kezében lévő kenyeret a' Pápisták kedvéért Christus*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

valóságos testének mondotta. Lásd. ott. Mert különben nem igen társalkodott Sámbar azokkal az Also Felső Magyar Országbeli és Imperiumbeli Lutther és Calvinista Tanitokkal. Továbbá az eszelős Barátnak tudni kellett volna hogy a' Lutther és Cálvinista Tanitók nem vágnak olyan böjteleségen való rágódásra (a' mint ti hijátok) a' minémű az ő peniszes könyvetskéje.” 4. M: It Matko tagadod amit Xtus elő nyelvével tanitot s hagyot a kenyérnek és a bornak szine alatt. Mivel azért az igasságnak nem hiszel regen Judással a magad helyedre mentél.”⁷²

A bűnhődés és kárhozat céljából Judással egy helyre küldött Matkóról még egy pokolbeli, szinte Nyéki Vörös Mátyást idéző pillanatképet is készít. Matkó Sámbart becéző szavait ellenkező irányultsággal parafrázálja: „Fald bellyeb hát morgó sípodat egy kevéssé Sámbar, és számár füleidet hajcs idéb...” M: Faldbe te Matko a mit az agár futva elhullat. A te számárfüleidet tekerik most a pokolbéli szárnyas Legyek.”⁷³ Ezen a ponton megszűnnek a margináliák, azonban következtetni lehet arra, hogy ez a következetes diskurzust egy olyan mentalitás aktivizálja, amely újra a normális–deviáns oppozíció felől szemléli a felekezeti különbségeket, ám ennek reprezentációját egy sokkal személyesebb vita helyzetbe valósítja meg. Sámbar védelmét Matkó személyes támadásába transzformálja, hisz őbenne nem lát/láthat mást, mint a katolikus egyház sokszázéves

[Erdélyi Magyar Adatbank]

tradíciók által kulturálisan megformált ellenségét: a tévelygőt, az eretneket.

IV. „...Szent irással, Régi Tudósok irásával és fontos ratiokkal (okokkal) akartam ellenségemen triumphálni.”

A diadalmas Matkó

Kézdivásárhelyi Matkó István legfényesebb győzelmét furamód nem írásaival érte el. Bod Péter bár biztosra nem állítja, de azért tudni véli, hogy szóbeli disputája is volt Sámbar Mátyással. „Erről íratik a Diplomatika Históriában az hatvan 5-ik levélen, erősítvén azt más írások is, hogy Sámbar Mátyás missionárius jésuitával felsőbányai pap korában disputálván a hit ágazatiról közbírák előtt, olyan kondícióval: hogy aki meggyőzetik, fejét veszesse el; amely kondíciót tett fel és kívánt Sámbar, de Matkó is könnyen reá állott, Sámbar meggyőzetvén, fejét hogy elveszesse, Matkó nem akarta, hanem két első fogát egy kovács fogóval vakmerőségének címeréül kivonatták a bírák. Én ezt sem nem állatom, sem nem tagadom; a' bizonyos, hogy Sámbarral sokáig veszekedett. Váradai Mátyás is Égő szövetnek nevű könyvében a 198-dik levélen foga vesztett s megkoszorúzott páter Sámbarnak nevezi.”⁷⁴

A történet nagy valószínűséggel a kulturális emlékezet sajátos megőrző munkája, hiszen Zoványi Jenő, ugyanezt a narratívát nem Matkó, hanem Lippai Sámuel nevéhez köti ál-

tala felkutatott adatok alapján.⁷⁵ A lényeg az, hogy a kortársak is tudták, sőt jelentősnek tartották, nem is annyira a Matkó–Sámbár ellentétet, mint inkább a jezsuiták nyugtalanító jelenlétét, az osztrák fegyverek árnyékában kibontakozó katolikus expanzió fenyegetését.

Ezzel mindenki így volt, különösen Matkó aki 1665-ben, tehát a legelső vitairat megírása előtt egy évvel, bizalmas hangú levélben számol be Teleki Mihálynak azokról a hírekről, amelyek a katolikusok mozgolódásával kapcsolatosak.⁷⁶ A mindennapi bizonytalanság, a fenyegetettség jele az is, ahogy megkéri Telekit, hogy levél elolvasása után semmisítse meg azt.

A Telekihez címzett levélben megjelenő aggodalmak, Erdély és főként a reformáció ügyét, az Anyaszentegyház állapotát illetően, nemcsak vitairataiban jelentkeznek újra, hanem egész életében, későbbi műveiben is komoly jelentőséggel bírnak. A levél rendkívüli forrásértéke beláthatóvá teszi azt a történelmi helyzetet, amiről a szakirodalom is referál, de ennél fontosabb, hogy megvilágítja azt a valóságképzetet, azt a történelmi tapasztalatot, amelynek kereteiben vívják református oldalról a hitvitát.⁷⁷ Az aggodás, a félelem, a közösségek megvédése az erőszakos rekatolizációtól, vagy a még meglévők, a kitartó kevesek megvédelmezése, valószínűleg egyfajta szakralitással töltötte fel a hitvitázás, legalábbis nyelvezetében gyakran triviális tevékenységét. A közösség egyben tartását, csak erőteljesen körvonalazott közösségi identitásminta/minták segítségével

lehetett véghez vinni, aminek ráadásul még ideál-értékűnek is kellett lennie, mintegy bizonyítva érvényességét. Ez magyarázza Matkó szóhasználatát, mihelyt saját felekezetére tesz utalást: „*Chritus (Apostoli vallásához ragaszkodott) kitsiny seregecske; A' tövissek között-is meg-maradó ... szép rosa. A' hánkodó habok tetején jár az Isten Anyaszentegyházának hajótskája.*”⁷⁸ A református felekezet ilyenfajta ábrázolása, nemcsak a korszak puritánus prédikáció-irodalmának diskurzusát idézi, hanem egy sajátos gondolatkörhöz, a hatvanas évek hitvitáit felváltó puritánus mártírológia irodalmát idézi, amely pontosan ezekre a premisszákra épített. Az igazak, a kevesek igaz és kitartó, de főként vitézkedő serege, mondhatnánk elképzelt közössége (imagined community)⁷⁹, aki életük és földi mandátumuk dicsőséges teljesítése után a mártírok koronájával koronáztatnak meg és üdvözülést nyernek.⁸⁰ Így lesz az egyház is, a kicsiny hajó, a tövissek közt felnövő rózsza túlélés harcot vívó az antichristust urának valló katolikusok ellen dicsőségesen harcoló, vitézkedő egyház, *ecclesia militans*. A korszak legjelentősebb puritánus mártírológia teoretikusa (Szőnyi Nagy István), mintha Matkót citálná 9 év távlatából: „*GERLICZÉNEK s' Kőszikla hasadékjában nyugovó galambocskának élete, e' világból maga számára választott Isten Anyaszentegyházának élete: vagy mérges tövissek között fel-nőtt, egyéb virágok közzül tekintettel kitetchezett s' illattyával a' csillagokig terjedett, gyönyörű gyöngy virág*

*s' gyenge lilium szál Christusnak Ecclesiája; s' nem különb mint egy szélvészektől hányattatott s' véres habokban ugyan-elázott gallyácska: mert noha e' gerlicze soha körmével nem ont vért, sem szájával, sem szárnyával senkit-is meg nem sért; még-is ártatlan életének a' mérges hársziák mindenütt utána vannak: Senkinek e' lilium szál ellene nem áll, senki ellen táborban ki nem száll; még-is e' világnak Tyrannusitol mindenkor sértegettik: s' szive mind a' könnyhullatásig facsartatik: sem senkinek e' kis gálya utát tolvajul nem állja; még-is a' Sátán s' ANTICHRISTUS mint Stygiai pyrráták s' tüzes nyilakkal szüntelen ostromlyák. Ha e' Sionnak várán a' pokolnak kapui hatalmat vehetnének. De a' Sionnak dicsőséges Királya soha az ő Ecclesiáját ollymesszére nem hadta, hogy az ő galambocskáját még a' keselyük körmei: az ő liliumocskáját még a' leghegyesebb tövissek, s' hajócskáját a' legháborúb habok között-is vigasztalás s' oltalom nélkül hadta volna.*⁸¹ Sőt ha a Fövenyen épült ház...Intését, amely a igaz vallás üldözöit, egy apokaliptikus hangvételű bibliai locus alapján, figyelmeztette, összevetjük Szőnyi nézeteivel, egyértelművé válik a gondolati folytonosság: „Az Isten Anyaszentegyházának ellenségei penig mindenkor rútul vesztenek-el. ...Ugyan-is valakik e' gerliczét mellyeszteni, e' liliumocskát tövöstül ki-tépni, s' ez hajócskát akarják fenekestül fel-fordítani s' minden veszélynek örvényében borítani, nem egyebet cselekesznek, hanem a' mint a' Dávid mondgya: Csinálnak magoknak halálos nyila-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

kat, vermet ásnak a mellyben magok belé esnek, és így fordul az ő munkájok a' magok fejére, s' őreájok száll minden álnokságok. (Solt. 7.14, 16, 17.) A' példák mind ezt mutattyák."⁸²

A puritánus mártirológia, amely ellentétben a koraközépkor nyelv- és fogalomhasználatával egyre táguló és szekuláris értékekkel és tartalmakkal telített mintává lényegül át, olyan identitás mintát ír körül, amely mind az individuum, mint a közösség számára alkalmazható, egy olyan társadalmi-történelmi-politikai konstellációban, ahol kisebbségi-ellenzéki léthelyzetbe kerül saját földjének, létének fizikai és szellemi határain belül. A gályarab-ügy csak betetőzője annak a folyamatnak, ami a gyászévtizedet megelőzően is állandó nyomás alatt tartja a magyar reformátusságot, így nem lehet meglepő, hogy az egyházi irodalom a maga regiszterein keresztül már kidolgozta és forgalmazni kezdte is beszédmódját, sztereotípiáit e helyet megítélése-értelmezése, ideologikus reprezentálása érdekében. A mártirológia által ajánlott identitás-minta egy rendkívül kidolgozott (9 meg 1 definíció), hatodik pontja, tulajdonképpen az elvei miatt, és a Barcsainak le nem tett hűségeskü miatt börtönbüntetést elszenvedő Matkóra igencsak ráillik, nem beszélve arról, hogy az implicit odaértendő életvitele, kegyességgyakorlása, igaz kereszténysége is érveket képezhetett a kor megítélésében mártír minősége mellett. Szőnyi szerint tehát:

„6. Hatodik rendbéli Mártýrok, kik az igasságért fogságot, szidalmat, vereséget, s-

több nyomoruságot szenvednek ugyan, de szintén meg nem ölettetnek, hanem az üldözőktől békével bocsáttatnak.” A szidalmak elszenvedését Matkó többször is felelemlegeti a hitvita révén, ám jelentős az, ahogy a vita elvállalását motiválja: „*De az Urban meg erősödvén Dáviddal, kénszeritének a' kiszálásra ilyen okok:*

A levél által valo provocatio.

Idvezitőknek ama' mondása, Matth. 12.30 A' ki én velem nincsen, ellenem vagyon az, és aki én velem együtt nem takar, tékozol az.”

Az Isten népének igaz ügye, mely Sámhártól szidalmaztatik.

A' Sámháár tévelygő tudománya. Mert, Errores qui non refelluntur, probari videntur.”⁸³

A nyíltan bevallott személyre szóló kihívás mellett, *Isten népének igaz ügyéről* beszél. A mártírológia fogalom- és szóhasználatában másik alapvető terminuspár a *publicus/publicum* és a *privátus/privatum*, pontosabban a köz érdeke és a magán érdek konfrontációja. Amikor Matkó azt hangsúlyozza, hogy a személyes kihíváson túl, *Isten népének igaz ügyét* védelmezi, valójában a *publicum* érdekében lép fel, sőt erre szóló mandátumát, hivatását, küldetését igazolja. Ez pedig újra a Szőnyi-féle mártírológia irányába mutat, egyértelművé tévén, hogy ugyanaz a vallás és felekezet iránti mentalitás szervezi viszonyulásukat, önön és közösségük életének megítélésében. „*Hadgy békét a Privatumnak a magad személy szerint való jódnak kézzel lábbal való keresetinek, ha-*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

nem keresd elsőben a Publicumot, az Isten dicsoseget, Vallasodnak, lelki s test szabadságodnak helyre valo allatasát, ha ezt meg nyered, meg leszen a Publicumban a Privatum is bőségesen.”⁸⁴

A mártirológia és a katolikus elleni polémiákban való részvétel, tehát a mártír és hitvitázó szerepének erőteljes egybekapcsolása, hiszen mindkettő az anyaszentegyház, az igazak védelmét, a köz a *publicum* érdekében hozott áldozatot feltételezte, a gyászévtized alatt magától értetődévé válik. Legszébb példáját egy olyan mű recepciója igazolja, amely 4 évre rá jelent meg Matkó és Sámbar második vitája után.

Id. Zilahi János 1672-ben megjelenő polemikus hangvételű, Sámbar három kérdése ellen írt művéhez (*Az igaz vallásnak világos tüköre*) 7 prédikátor ír üdvözlő verset és ezek mindegyike többé-kevésbé expliciten a mártírok koronájának elnyerését ígéri vagy prognosztizálja a 82 éves prédikátor számára. A szolgálatban eltöltött hosszú évek szokásos érve mellett, nagy hangsúlyt kap a performált kegyesség, a sáfárkodás, a vitézkedés, tehát a mártíromság. Sámsondi Márton szerint: „*Vitézkedtél hát te vén Zilahi János / Mellyért az egekben nem lészesz hiányos.*” Az üdvözlő versek szerzői között azonban ott találjuk Kézdivásárhelyi Matkó Istvánt is aki, összhangban a többiekkel, úgy véli, hogy idős társa és barátja valóban méltó arra a bizonyos koronára, ám argumetációja tartalmaz egy olyan elemet is, ami saját

[Erdélyi Magyar Adatbank]

munkásságának, hitvitázói szerepének korabeli protestáns értékelését teszi beláthatóvá: „*Példát jót mutattál Szent kegyességgel, / Ez volt hátra hogy vij végre e' könyveddel / Mennyei koronád (Christus kínál) vedd el.*”⁸⁵

Ebben pedig újabb és talán végső bizonyítékát is kapjuk annak, hogy Kézdivásárhelyi Matkó István, akárcsak sok kortársa, akik a hatvanas, hetvenes évek próbáit kiállták, sőt tevékenyen részt vettek az *Ecclesia* védelmében, kulturálisan forgalmazott sztereotípiák, identitásminták, szerepkörök hatása alatt, sőt azok alkalmazásával jelenítették meg nemcsak prédikatori mivoltukat a képzeletbeli, ideális közösség, mint egyház előtt, hanem élettapasztalatukat,⁸⁶ papi és hitvitázó tevékenységüket, írásaikat, cselekedeteiket transzformálták át, a jelen pillanatáig a kulturális emlékezetben érvényes és ható protestáns történelemmé.

V. Konklúziók

A margináliák elemzésének, illetve Matkó hitvitázói szerepfelfogásának tanulságai egy pontban találkoznak: az identitás performálása. A felekezetiesség ebben a kulturálisan előfeltételezett nyelvi játékban (az ellenségteremtés, a normalitás vs. deviancia polarizálásnak nyelvi/retorikai eljárásai) nem kizárólag teológiai üzenetek, igazságok, kategóriák hordozója, netán népszerűsítője, hanem sokkal inkább az egyéni és közösségi identitásminták artikulá

láshoz szükséges kontrasztteremtő anyag. A hitvita, egyfajta átmenetben az olvasható szöveg és a megtapasztalható látvány között, egy olyan befogadást tett lehetővé a margináliák bizonyossága szerint, amely erős érzelmi intenzitásával, a külső–belső, saját–másik, igaz–hamis, antropológiai tengelyek mentén, nem kizárólag a konfrontálódó tanok ortodoxiáját hivatott bizonyítani, hanem egy felekezeti hovatartozás sajátos leképezése által, a *mi* tudat eltérő protestáns és katolikus kifejeződése által az újkori identitásképzet, -tudat, performancia működéséből tárt fel szegmentumokat az individuum és a vágyott, képzeletbeli (imagined community) vonatkozásában. Következésképp a hitvita egyik funkciója – ezen esettanulmány keretein belül – protestáns oldalon egy olyan megvalló/hitvalló, közösséget vállaló magatartás elsajátítása, vagy megerősítése, amely az egész XVII. századvégi reformátusság defenzív álláspontját idézi, ahol a hitvitázó a maga szakralitással felruházott, mandátumos küldetésével (mártír) olyan identitásmintát képvisel egyén és közösség számára, amelynek normalitása, a katolicizmus tanbeli, erkölcsbeli, világnézeti stb. devianciájához képest funkcionál sztenderdként.

Az az elképzelt közösség, amelyhez a marginália református szerzője tartozni igyekszik, vagy amelyet Matkó mártírként védelmez, a XVII. század puritánus prédikációs és devocionális irodalomban gyakran a patria et ecclesia, vagy éppenséggel, Magyar Sionként,

Moribunda Transszylvaniaként, sőt temetősírához közelgető magyar hazaként nyer megjelenítést. Ez a fajta közösségrepresentáció, gyakran félelmetes eszkatologikus-apokaliptikus nézetben, magát a reprezentációt végző beszélőt, író, vitázót is sajátosan jeleníti meg, hiszen a prédikátor, jós, próféta, hitvitázó, mártír sőt némiképp talán a paracletus is, olyan identitásmintákat jelölnek, amelyek egy formálódó, szekularizálódó nemzeti önszemlélet, nemzet és történeti tudat elsősorban talán protestáns, és majd *igazi* magyar letéteményesei.

A magyar kultúrán belül a nemzetfogalom, nemzeti identitás és történeti tudat kiformálódása évszázadokat lefedő folyamat, a maga sajátos társadalmi-rendi, kulturális-földrajzi, sőt nyelvi-felekezeti rétegzettségével. Ám figyelemre méltó, ahogy XIX. századnak vélt, a himnusz szövegében is felismerhető diskurzusok, szerepek, magatartásformák a XVII. század felekezeti-ségének kulturális tradíciójából, vagy éppenséggel a reformáció korából eredeztethető.⁸⁷ Éppen ezért figyelemre méltó a hitviták protestáns hangja, amely mintha sok vonatkozásban megelőlegezné a XIX. század nemzeti identitásának felekezeti, bevallottan protestáns, azaz kurucos-kálvinista, sőt ellenzéki felhangjait,⁸⁸ vagy a nemzeti történelemnek az első világháborúig érezhetően jelenlévő protestáns koncepcióját.⁸⁹ Előadásom terjedelmi, gondolati korlátai nem engedik ezen újabb vonatkozás érdembeli elemzését, konklúzió gyanánt kénytelen vagyok beérni annak kimondásával, hogy

a hitvita XVII. században vizsgálódásaim korlátai között, különösen az 1657 után irodalom- és egyháztörténeti perspektívákon túlnövő, kulturális jelenség, amely egy nyelvében, gondolkodásában, képzettségében erőteljesen heterogén befogadó réteg számára, általunk nem mindig érzékelhető/belátható antropológiai funkciókat (pl. identitásperformanciák) is felvállalhat.

JEGYZETEK

---

¹ Kézdivásárhelyi Matkó István Sámbar Mátyás ellen írt két vitairatáról van szó, amelyek a kolozsvári egyetemi könyvtárban, illetve a kolozsvári akadémiai könyvtárban találhatóak meg. Vö. KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ István, *Fövenyen épített ház romlása...*, Szeben, 1666, RMK I. 1043, (könyvtári jelzete: EgyktKv., BMV. 3933), illetve. KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ István *X, út, Tök, Könyvnek eltévése, avagy Bányászcsákány*, Sárospatak, 1668, RMK I. 1072, (könyvtári jelzete: AkktKv., R. BMV. 303.). A két szöveg hivatkozása a továbbiakban: K. MATKÓ 1666, illetve K. MATKÓ 1668.

² A 70-es évektől kezdődően az olasz *Microstoria* csoportosulás olyan történeti kutatásokat végzett, amelyek a mikrotörténetírás, történeti antropológia és az angol *historical anthropology* tradíciójába illeszkedett vagy éppenséggel előlegezte meg. Elég itt Carlo Ginzburg híres munkájára utalni, amely eruditus módon tárja fel egy XVI. századi molnár világképét, vallásosságának, meghökkentő dimenzióit.

³ A történeti antropológia által divatba hozott újkori deviancia vizsgálatok (inkvizíció, boszorkányság) néprajzi lecsapódása jelentős, sőt kiegészül a népi vallásosság gyakran csak oralitásban működő szövegeinek vizsgálatával. E kutatások jelentősége főként abban áll, hogy olyan *antropológiai állandókra* hívja fel a figyelmet, amelyek a közösségek, individumok valláshoz, felekezethez, egyházhoz való viszonyának kulturális feltételeit, korlátait teszik érthetővé. Csupán ízeletül: *Vallásosság és népi kultúra határainkon túl*, szerk. FEJŐS Zoltán és KÜLLŐS Imola, Magyarországi Kutató Intézet, Bp., 1990; *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZILÁGYI Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp., 1995; *Gyülekezeti élet és*

vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében, szerk. KÜLLÖS Imola, Bp., 1995.

⁴ A francia mentalitás történet és a német *Alltagsgeschichte*, illetve az angol *History from Below*, valójában a mikrotörténetírás tradícióján haladva hozott létre egy olyan új szemléletet és kutatási gyakorlatot, amely a társadalomtörténetet a mindennapok történetével, a mindennapok emberével, tehát egyfajta történeti alulnézetben igyekszik kutatni. Vö. *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*, szerk. SASFI Csaba, Esztergom, 2000; *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek*, szerk. ÓDOR Imre, PÁLMÁNY Béla, TAKÁCS Péter, Hajnal István Kör és a KLTE kiadványa, Debrecen, 1997.

⁵ A puritánus etika és a Max Weber-i szerint a kapitalizmus jelenlétét vizsgálta szociológia szempontok alapján Molnár Attila. Vö. MOLNÁR Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*, Ethnica Kiadó, Debrecen, 1994. (A továbbiakban: MOLNÁR 1994.)

⁶ Az akkulturációt, mint kulturális alkalmazkodást a kulturális antropológia fogalmaként használom és Robert Hattlage definíciójára hagyatkozom, miszerint ez „egyének és csoportok egy már sikeres intrakulturális szocializációjából következik, és az interkulturális kultúraelsajátítás folyamataira és állapotaira vonatkozik.” (*Német kultúraelméleti tanulmányok*, szerk. BUJDOSÓ Dezső, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999, 11. A továbbiakban BUJDOSÓ 1999.)

⁷ Antropológiai szempontból ezt *irányított kultúráváltásként* foghatjuk fel. Az *irányított kultúráváltást* (fejlesztést) célzó valamennyi kísérlet esetében ezért technikai, ökonómiai és higiéniai területen felgyorsult akkulturációval kell számolni, komplexebb technikák és tudástartalmak azonban normatív tanulási folyamatok, intézményesülő struktúrák és megváltozott csoportidentitások nélkül aligha alakíthatóak ki hatékonyan. Mivel az akkulturációs folyamatok elkerülhetetlenek, és a saját hagyományok gyakran nem kínálnak a helyzet leküzdéséhez megfelelő normákat, ez *kultúrsock*-reakcióhoz, egyenesen *anómiához* vezethet. (BUJDOSÓ 1999, 11.)

⁸ Olyan újabb szövegkiadásokra utalok, amelyek lehetővé teszik egy időben-térben behatárolt közösség (gyülekezet, egyházmegye stb.) mindennapi életének vizsgálatát. Vö. *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, szerk. DIENES Dénes, Osiris Kiadó, Bp., 2001; illetve az értelmezéssel is összekapcsolt kiténő munka: SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, *Erkölcs és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XIX. században*, Pro-print Kiadó, Csíkszereda, 2001. (A továbbiakban: SZ. GAZDA 2001.)

⁹ Péter Katalin a 16. századi Magyarország *felekezet feletti-ségéről* értekezik, mikor számba veszi, hogy sem a családi kötelékekben (apaság), sem a kiszolgáltatott szentségekben (Úrvacsora), sem a felekezeti vallásgyakorlásban (felekezeti éneke) nem mutatható ki

számottevő különbség, sőt gyakran sem a papok, sem a vizitációt végző hivatalosságok nem érzékelik a tanban elsajátítható, de gyakorlatban nehezen megvalósuló felekezeti különbségeket, határokat. Vö. PÉTER Katalin, *A felekezetek felett álló Magyarország a reformáció után = Felekezetek és identitás Közép-Európában az Újkorban*, szerk. ILLÉS PÁL Attila, Piliscsaba–Bp., 1999, 9–25.

¹⁰ Kende Tamás meggyőző módon illusztrálja ezt a *Vérvádról* írt könyvében, amikor bebizonyítja, hogy a zsidókkal mint idegenekkel, mint egy arbitrárisan tételezett normalitás felől deviáns csoporttal szemben, a viszonyulásunk a középkortól a XX. századig ugyanazt a védekező reflexet váltotta ki: a vérvád előítéletét. Vö. KENDE Tamás, *Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet Európában*, Osiris Kiadó, Bp., 1995.

¹¹ Ez a védekezés, mint kulturális túlélési stratégia gyakran nem a nyilvános szembeállást vállalja, hanem a látszat beletörődést. Latin–amerikai bennszülött közösségek a keresztény missziót úgy verik át, hogy egyfajta „látszatkereszténységet” vallanak és performálnak. A *guaranik* kizárólag spanyol és portugál neveket használnak, váltig tagadják, hogy lenne más nevük, egyfolytában a keresztre hivatkoznak, és a „Nossa Senhora-”t emlegetik egyfolytában, holott megmaradtak pogányoknak alapvetően. Vö. BOGLÁR Lajos, *A kultúra arcai. Mozaikok a kulturális antropológia köréből*, Napvilág Kiadó, Bp., 2001, 76–79.

¹² A reformáció tanainak népszerűsítését, illetve az áttért közösségek vallásos nevelését a katekizmusok alkalmazása révén vélte kivitelezhetőnek. Az írástudók vagy a falusi tanítók, kántorok, lelkipásztoroknak szánt könyvekből készült is jónéhány a XVI–XVII. század alatt, azonban hatásosságuk, eredményeik nem túl látványosak. Ez így volt tulajdonképpen az egész kontinensen, a nyomtatott könyv nem igazán váltotta be a hozzáfűzött reményeket, legalábbis a reformáció eszméinek terjesztése céljából. Hiszen abban a ritka és ideális esetben, ha el is tudták olvasni a rövid kérdés-felelet formájában szerkesztett szövegeket, mi maradt meg ebből, ami a mindennapi életvitelt befolyásolta volna? A XVII. századra már az is feltűnik, hogy az iskolában elsajátított, pontosabban a gyerekek által betanult szövegek, passzív és funkciótlán tudássá alakulnak, semmi jelét nem adják annak, hogy életvitelbeli, mentalitásbeli változásokat okoznának. Vö. *Confessional Identity in East-Central Europe*, ed. CRACIUN Maria, GHITTA Ovidiu, Murdock, Graeme, Ashgate, 2002, 2–30.

¹³ Őze Sándor azt bizonyítja, hogy a végvári katonaság 16. századi tömeges áttérése egy életvitelbeli sajátosságokkal magyarázható, mégpedig azzal, hogy a kálvini tanítás a predestinációról, a kiválasztottságról és üdvözülésről, megszünteték azokat a frusztrációkat, szorongásokat, amelyeket a katolikus tanítás táplált a gyónás és utolsókenet nélküli halállal kapcsolatosan. Vö. ŐZE Sándor, *Felekeztváltás a 16. századi végvári katona népességnél = Felekezet*

és identitás Közép-Európában az Újkorban, szerk. ILLÉS PÁL Attila, Piliscsaba–Bp., 1999, 26–34.

¹⁴ SZ. GAZDA 2001, 65.

¹⁵ NAGY Olga, *az egyházi tanítástól eltérő szokások az erdélyi református népi vallásosságban = Vallásosság és népi kultúra határainkon túl*, szerk. FEJŐS Zoltán és KÜLLŐS Imola, Magyarországtudató Intézet, Bp., 1990, 124–131; illetve TÁTRAI Zsuzsanna, *Adalékok a népszokások történetéhez a 18. századból = Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZILÁGYI Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp., 1995, 237–252.

¹⁶ KÜLLŐS Imola, „*Világ világossága.*” *Küküllő menti adatok egy újkori szokás élettörténetéhez = Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében*, szerk. KÜLLŐS Imola, Bp., 1995, 223–235.

¹⁷ Ha az elvont fogalmi gondolkodást implikáló teológiai ismeretekhez képest könnyen/könyebben érthető bibliai történetek is „felülíródnak” a szóbeliségben, a folklorizáció folyamatában, mennyire számolhatunk egy nagymértékben írástudatlan újkori magyar társadalomban általános kiterjedtségű teológiai műveltséggel. A bibliai történeteknek a szóbeliségben való továbbélése ma is élő gyakorlat még a falusi, paraszti életvitelű társadalmakban. Ilyen történetek összegyűjtését tartalmazza a *Parasztbiblia*. Vö LAMMEL Annamária és NAGY Ilona, *Parasztbiblia*, Osiris Kiadó, Bp., 1995.

¹⁸ Tóth István György kutatásaira utalok: TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. Ezen túlmenően a magyarországi könyvkereskedés története, illetve a könyvhasználat „habitusainak” ismerete is árnyalhatja a művelődés képét: KÓKAY György, *A könyvkereskedelelem Magyarországon*, Balassi Kiadó, Bp., 1997; illetve MADAS Edit és MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Balassi Kiadó, Bp., 1999.

¹⁹ Újkori boszorkányperek anyagából derül ki, hogy a nyomtatott könyv, Biblia, Zsoltároskönyv, Kalendárium vagy esetleg latin nyelvű szövegek, varázslás, kincskeresés céljából tartatnak, valóban olvasni tudó emberek birtokában. A szóbeliségen nevelkedett individuumoknak a nyomtatott kultúra termékeivel való szembesülésének tapasztalatát olvashatjuk ki ezekből a példákból, így születnek meg az olyan klasszifikációk, amelyek pl. olvasmányosság helyett a könyvek *Istenes vagy Ördögös* voltát hangoztatják. Vö. KRISTÓF Ildikó: *Istenes könyvek–ördögös könyvek. Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján = Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZILÁGYI Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp., 1995, 67–105.

²⁰ „**1270.** Krakkó mellett egy főasszony egyszersmind harminchat gyermeket szül. (...) **1276.** Egy főasszony Hollandiában egyszersmind 365 gyermeket szül (...) **1576.** A hennebergi comes fe-

lesége 365 gyermeket szül.” (APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, kiad. SZIGETI József, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, 373–376.)

²¹ Egyetértek Thimár Attilával, aki úgy vélekedik, hogy a szerzőfogalom hagyományos képzetével nem írható le a hitvita beszélője, hisz az gyakran a felekezete nevében beszél. Véleményem szerint maga a hitvita sem fér bele mindig a „hagyományos” szöveg-fogalomba, hiszen egyfajta átmenetet képez szöveg, esemény, performansia között. Vö. THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a voitapartner?*, ItK, 1999/1–2, 114–127.

²² A már említett két vitairaton kívül, 1666-ban fordította angolból és Szebenben jelent meg *A kegyes cselekedetek rövid ösvénykékjé*t (RMK I. 1044), majd 1691-ben jelent meg Kolozsváron a *Kegyes lelkeket tápláló menyeyi élő kenyér* (RMK I. 1407), illetve a Farkas utcai templomban elhangzott prédikációja, *Isten haragjának igazat és hitetlent kivágó éles kardja* (RMK I. 1408).

²³ Koncz József tett közzé Kézdivásárhelyi Matkónak a Teleki Mihályhoz írt levelét, amelyben a prédikátor egy református iskola felállítását szorgalmazza Karánsebesben az ottani román gyerekek számára, a könnyebb áttérítés érdekében. A levél eredetijét a marosvásárhelyi Teleki-tékában őrzik (jelzete: A. 2478). Vö. KONCZ József, *Kézdivásárhelyi Matkó István két levele Teleki Mihályhoz, és rövid életrajzi vázlat*a, Protestáns Közlöny, 1886/48, 437–438. (A továbbiakban: KONCZ 1886.)

²⁴ ZOVÁNYI Jenő, *Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, Theológiai Szemle, 1925, 264–271.

²⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán*, Theológiai Szemle, 1933/34, 139–148. (A továbbiakban: ZOVÁNYI 1933/34.)

²⁶ A korszak irodalomtörténeti és egyháztörténeti méltatása egyaránt hangsúlyozza ezeket a jellemzőket. Pokoly József az 1657-es hdjárat következményeiből kiindulva elemzi a korszakot. Vö. POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, Bp., 1904, II. kötet, 242–243; BÍRÓ Sándor, BUCSAY Mihály, TÓTH Endre, VARGA Zoltán, *A magyar református egyház története*, Sárospatak (reprint kiadás), 1995, 93–174; illetve SZILÁGYI Sándor, *Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára*, Budapesti Szemle, 1858, 190–241.

²⁷ Vö. SÁMBÁR Mátyás, *Három idvességes kérdés*, Nagyszombat, 1661, (RMK I. 979).

²⁸ A' Nagyborosnyai Reformata Ecclesianak Beczulletes Cantoranak Borosnyai Mihály Urnak ajándékozza E.(nyedi) I.(stván).

²⁹ Ab Anno 1723 birom ezt a könyvet N. Borosnyai Sámuel.

³⁰ Nagyborosnyai Sámuelről tudomásom szerint, kutatásaim pillanatnyi állása szerint nincs adat.

³¹ Enyedi Istvánról (Nagybánya, 1659. – ?, 1714. aug. 15) Zoványi Jenő jegyezte fel, hogy Nagybányán kezdte tanulmányait, majd Nagyenyeden tanult, ahol 1681-ben kollégiumi könyvtárnok lett. Külföldi peregrinációja után Felsőbányán lett lelkész, de már 1691-től Marosvásárhelyen hivatalaskodott. Innen 1692-ben a teológia tanárának hívták Nagyenyedre. A kollégium feldúlása után egy időre bujdosni kényszerült, de aztán folytatta hivatalát. Utolsó éveiben betegsége miatt nem szolgálhatott. (ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi egyháztörténeti lexikon*, szerk. dr. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977, 171.)

³² Tudatában vagyok annak, hogy kontextualizálható élettörténeti adatok hiányában csak feltételezésekbe lehet bocsátkozni, ám mégis azt remélem e töredék vizsgálatától, hogy kulturális, történelmi kontextusokba emelve, valamilyen rálátást megenged egy olyan mentalitásra, ami a hithez, a performált felekezetiességhez köthető.

³³ SÁMBÁR Mátyás, *A három idvösséges Kérdésre Luther és Calvinista Tanítók mint felelnek? ugy, a' mint Matkó István mongya, fol. 128. X, ut Toek. Imé azért Matkó Hazugságinak megtorkollása, Es Posaházi Mocskainak megtapodása*, Kassa, 1667, (RMK I. 1056). (A továbbiakban: SÁMBÁR 1667).

³⁴ Vö. K. MATKÓ 1668.

³⁵ K. MATKÓ 1666, 140.

³⁶ K. MATKÓ 1666, 146.

³⁷ Szabó Márton az ellenségteremtés nyelvi eszközeinek, jelentéstani struktúráinak számbavételekor hangsúlyozza a szemantikai oppozíciós kategóriák használatának elterjedtségét az ellenség-képzet konstruálásában. „A szemantikai oppozíciós kategóriák áttekinthetővé és veszélyessé teszik a világot, használóját felmentik a töprengés és felelősség alól.” (*Az ellenség neve*, szerk. SZABÓ Márton, Józseveg Könyvek, Bp., 1998, 10. A továbbiakban: SZABÓ 1998.)

³⁸ K. MATKÓ 1666, 142.

³⁹ K. MATKÓ 1666, 145.

⁴⁰ Reinhart Kosselleck ezt a folyamatot az ellenségfogalmak kultúrán belüli használatával írja le. Mondván: „Amennyiben az emberek cselekvő közösségeket hoznak létre, és szociális, gazdasági, politikai, vallási vagy bármi más módon megszervezik önmagukat, az innen és túl átváltozik belső és külső kategóriává. A határok megerősítenek, a kettéválasztás társadalmilag intézményesedik; rítusok és eljárások szabályok pecsétlik meg és őrzik a be- és kilépés formáit.” (SZABÓ 1998, 12.)

⁴¹ K. MATKÓ 1666, 136.

⁴² „Ez illyenek volnának ám a' szent írással valo elenkezések. Soha bizony nem hiszem hogy illyenkor a' Feje nem bodult volna meg a' Pápista vallásnak. Bolondoskodhattak hát a tagok-is &c. **M**: *Amisso capite, amissa sunt membra.*” (K. MATKÓ 1666, 140.)

⁴³ „De a' Báál Papjainak ezerni ezer, sőt számlálhatatlan sok oltárok vagyon, mellyken (az ő ítéletek szerént) magát a' Christust

áldozzák, a' mint erről szollánk fellyeb. Tiétek legyenek berkeitek, hegyeitek, és oltáritok, elég nekünk az egy Jesus Christus. **M:** Idvezitsen titeket a' Berke.”(K. MATKÓ 1666, 142.)

⁴⁴ „Nem kell mindentől a' mi gonosz oltalmazkodni, hanem inkább a' Pápához oly engedelmességet kell mutatni, hogy ha a' jot rosznak, ellenben a' roszsát jonak mondgya-is, el kell hinni. Cusanus így szolla, a' mint fellyebb meg-hallok *Qu.3.par.2. 14. M:* ha a' kenyeret kőnek azt is himni kell.” (K. MATKÓ 1666, 143.)

⁴⁵ „Jól illusztrálja ezt az a tény, hogy a Matkó által elpanszolt sárospataki Biblia égetés exemplumát, 60 évvel a történések után is olyan vétekként fogja fel, ami az elkövetők elkarhozását vonja maga után. Matkó a bibli-égetést így vezeti fel: *De ezekkel-is a' Biblia fűtő papok így ellenkeznek: Nem csávába (u. m.) való a' Szent irás... Nem örömet vetné csávába Sámbar a' Bibliát, mert a' mit oda vetnek ki szokták venni onnan. Jobbnak itéli ő Atyasága, hogy meg-süllyön s' hamuvá légyen egy járást, hogy soha világot ne láthasson, a' mint cselekedék a' Méltóságos Rákoczi Fejedelmek Bibliáival Patakon. De meg-itéli az Isten. M:* még az a Biblia tüze győtri meg őtet.” (K. MATKÓ 1666, 145.)

⁴⁶ Matkó a következőképpen aposztrofálja a hatvanas évek erdélyi kálvinista felekezetét, egyházát: „*Chritus (Apostoli vallásához ragaszkodott) kitsiny seregecske; A' tövissek között-is meg-maradó ... szép rosa. A' hánkodó habok tetején jár az Isten Anyaszentegyházának hajótskája.*”(K. MATKÓ 1666, A5r, illetve 26.)

⁴⁷ K. MATKÓ 1666, 139.

⁴⁸ K. MATKÓ 1666, 146.

⁴⁹ Molnár Attila klasszifikációját használom, aki három hívő típust különböztet meg az újkori Magyarország vallásosságát vizsgálva: homo religiosus, retorikus hívő, formális hívő. Vö. MOLNÁR 1994, 95–105.

⁵⁰ Kosselleck szerint: „Egy cselekvő önmeghatározáshoz ellenfogalmak tartoznak, amelyek a mások ellenében megfogalmazott „mi”-t nemcsak artikulálják, hanem megkülönböztető jegyekkel is felruházzák.” (SZABÓ 1998, 14.)

⁵¹ SÁMBÁR 1667.

⁵² Olyan nevekkel találkozunk, mint : Osvát Sigmond, Losonczi Bánffy György, Losonczi Sámuel, Magyarosi István..

⁵³ A könyv látszólag még a gubernátor Bánffy György birtokában is megfordult, ugyanis egy rövid feljegyzés olvasható a hátsó borító belső lapján: Urk ajjalom kötölös szolgálátimat. Isten kegyelmedet minden jókkal meg áldja kívánom. Georgius Banffy de Losoncz Dei gratiae Princeps Transylvaniae. Ha azonban mégis hipotetikus kísérletet tennénk a bejegyzések szerzőjének beazonosítására, a margináliák természete alapján Magyarosi Istvánra tippelnék, aki valószínűleg katolikus pap volt. A rengeteg egymást fedő írás között kibetűzhető: *Reverendissimi...Magyarosi.*

⁵⁴ K. MATKÓ 1668, A2v–A2r.

⁵⁵ A margináliák a múlt idő használatával néha mintha azt jelzik, hogy a katolikus olvasó tisztában van azzal Matkó már rég halott.

⁵⁶ K. MATKÓ 1668, A2v.

⁵⁷ K. MATKÓ 1668, A2r.

⁵⁸ K. MATKÓ 1668, A3r.

⁵⁹ K. MATKÓ 1668, 4.

⁶⁰ K. MATKÓ 1668, A3r.

⁶¹ K. MATKÓ 1668, A3r–A3v.

⁶² Két alkalommal is így kedveskedik Matkónak, először amikor Matkó vádját egyszerűen megfordítja: „*Szintén ezen tulajdonságok vagyon a' meg-bélyegzetett lelki-ismeretű gonosz embereknek-is; kik csak másoknak árthassanak, másokat akar mi uton és modon mocskolhassák...*”. **M:** *Matko volt megbelyegzet Lelkiismeretu ember mint a dühöd't eb mindeneket mardosván.* (K. MATKÓ 1668, 1.) Majd később is: „*Úgy tetszik azt irád D. Sámbar X.T.pag.2. Hogy feleltenek ugyan a' három kérdésnek (Ah! Miért nem mondod idvességésnek), de csak úgy, mint Tök az X-nek a Matkó mondása-ként. Föv. Ép. H.r. pag 128. Felel. Ha igaz a' mit mondasz jól mandgya tehát Matkó a' mit mond; Mert: ebet tsak eb lével kell főzni; Vesd rá Bányász a' Csákányt, hadd ökrendezzék jobban emelygő gyomru Sámbar, mert hátra még a' bilis!*” **M:** *Matko te eb voltál eb levessé főzöt téged Sámbar.* (K. MATKÓ 1668, 5.)

⁶³ Matkó olvasókhöz címzett kérését alaposan reflektálja: „*Midőn olvasni akarod ez kis irást, kérlek tégy szert (ha lehet) az Sámbar X ut valoban nagy ostoba Tök irásárais, s-vesd össze józan ítélettel mind a' kettőt, és ugy által látod, midgyarást, hogy sokkal-is több emberséget tudnak a' Bányászok a Jesuitáknál. Szégyen ám az a' Kalastromos Sz (Scil. apes) Atyáknak!*

Kövessed azt a' mellyik jobb, s érettem imádkozzál. Az hamis Profétáktól pedig messze távozzál irtózzál. Légy egészségben, s-állj erőssen az Igaz Hitben. **M:** *A mit Sámbar Matko ellen irt helyessen irta, Matko magának tuajdonicsa.*

Mindenek akik olvassak Matkonak ezen gaz irasat meg valyak hogy X ut Tök volt az Agya.

Sámbar Igaz Profeta volt Matko Hamis mert nem küldetet volt. Nem az aiton iöt be az akolyba hanem masunnen bögot be mint tolvaj és Lapi Ragadozo farkas. (K. MATKÓ 1668, A3v).

⁶⁴ *Mert azt írja Sámbar X. T. pag1 in fine & pag. 2. in initio, hogy: Későre találkoztak az idéetlen fajzatnak (ki tsak hat esztendő's) ellene irói. Felelet: 1. Hihető hogy addig a' késő ideig a' mellyet emltesz nem volt öreg vadra valo idéetlen fajzatod; Sőt még most-is, Also, Felso, Magyarországbán, az Imperiumban s-egyébüt-is igen aprobarom a kecske!”* **M:** *Mikor kecskét emlitesz Matko te büdös Czap vagy. Sámbar okos te bolond voltál.* (K. MATKÓ 1668, 5).

⁶⁵ K. MATKÓ 1668, 1.

⁶⁶ „...*azt olvasom Luther felől, hogy nem mindenestül természet folyása-szerént született, hanem Ördög bagzott Lidércz-módgýára az Anyával. Ezt újomból nem szoptam: hanem Tíz vagy több Fő tudós embereket nevezhetek, kik-közzül némelyek, még éltében Luther-nek ezt szemére hánták.*” (PÁZMÁNY Péter, , *Hodoegus, Igazságra vezérlő Kalauz*..., Pozsony, 1637, 200.)

⁶⁷ Két alkalommal is olvasható, amint az ördöggel való kapcsolatát veti szemére. Először az apokalipszis bibliai eredetű lényére ületeti Matkót: „*Te ülsz Matkó a hétfejű ás tíz szarvú Sárkányon.*” (K. MATKÓ 1668, 3.) Majd a *Cerberus* örödögi lényére és matkóhoz való meghitt viszonyára mutat rá: „*Matko Cedarberus neked io akarod mivel tölle születél, Sámbar Istennek Baráttya.*” (K. MATKÓ 1668, 4).

⁶⁸ Szöcsné Gazda Enikő szolgál két példával a XVIII–XIX századi háromszékről, amikor is Vajna Gábor és Bede Barna, akik dögletes tudományt hirdettek, közösségükben hamar deviánsokká válnak, érthető módon egyházi segítséggel, ugyanis rejtett bűneiket és paráznságaikat sikeresen leleplezik az egyházi vizitáció emberei. Vö. SZ. GAZDA 2001, 154–160.

⁶⁹ K. MATKÓ 1668, 1.

⁷⁰ K. MATKÓ 1668, 6.

⁷¹ A marginália egy olyan sajátos kulturális tudást mozgósít az ellenség ilyenfajta megkonstruálásában, ami a kereszténység megjelenésével válhatott aktuálissá. Ugyanis „aki nem keresztény, az elkárhozik, és csak a kereszténynek van reménye s meglehet bizonyosága is arra, hogy valaha megváltják a világ bűneitől... Vannak még-nem-keresztények: a pogányok, a hitetlenek, a zsidók... És vannak már-nem-keresztények, a heretikusok, az eretnekek, akik már mindent elveszítettek, így aztán ők vélhetően a saját poklukban fognak égni. (SZABÓ 1998, 18.)

⁷² K. MATKÓ 1668, 4.

⁷³ K. MATKÓ 1668, 9.

⁷⁴ BOD Péter, *Magyar Athenas*, vál., jegyz., TORDA István, Magvető Kiadó, Bp., 451–452.

⁷⁵ ZOVÁNYI 1933/34, 139.

⁷⁶ 1665 december 22-én kelt ez a Telekihez címzett levél, amelyben a következőket írja: „*Nem álhatám Uram..., hogy... ex sancta confidentia, olyan dolgokat ne jelentsek, melyeket titkon jelenté egy szava hihető jóakaró uram. De az Istenért kérem kegyelmedet, levelemet elégetvén tartsa magában. Úgy beszéle (ha igaz), hogy a Cassai nem régen esett gyűlés csak arra való alkalmatosság volt, hogy szegény nemzetünk annál inkább vallásunk ellen tűz gerjedhesse és a persecutioja által út nyitodjék, igen is félünk attól. Mert amint hallatik (ha igaz) a Palatinu sbehivatván Barkoci uramat ő nagyságát, arra kérte, hogy zászlót osszon ki s a katonákat maga mellé vegye. Onan feljül is jó armada, hogy vallásunkon valóknak fegyverrel szegjék meg nyakokat, mert különben semmit nem te-*

hetnek (ugymond) nekik. Melyre Barkoci uram esküvéssel így felelet (a mint hallom): Kegyelmes Uram (ugymond) énnékem minden jószágom köztök vagyon, velek kell élnem s halmom, azért nem cselekszem. Kijövéen Barkoci uram a Palatinus elől, megjelentette a miéinknek, melyért igen nagy harag hallatik ő nagysága ellen. Azt is hallom, hogy még Török segítségét is implorálta volna ellenünk, de ott frusztrálódott. – Igen nagy suspicio vagyon Haller János uramra, ő nsgára a mieinktől; mert a pápistáknak minden titkos tanácsokban benn volt (...) Ugy hallom, hogy ujabban küldöttek követeket a császárhoz amieink, de az alatt titkon talám az Electorokhoz is, remélvén, hogy míg a császárnál mulatoznak követeink (mivel szegényeknek audentia nemkönnyen adatik) talám az Electoroktól addig megjönnek valami jó válasszal s inkább ki tanulhatják, mihez kelljen magokat tartaniok. – Ezeket miért írom? Kglmed maga is által láthatja. Mivel az Isten Klmedet állatta kegyelméből szegény hazánkban az ő anyaszentegyházának oszlopának. Az istenért kérem kegyelmedet legyen vigyázásban s azokról nálamnál nagyobb s az dolgokat jobban tudó emberektől tudakozzék, s ha valamit bizonyosan érthet, legyen azon, hogy az ellenünk való gonosz szándéknak szakadjon gyalázatosan nyaka. Tudja azt kegyelmed nizonyosan, hogy ha az Erdélytől való félelem eddig is a pápistákat nemtartóztatta volna, magyarországban az igaz vallás homályban borult volna; de rendszerént az Isten az Erdélyi fejedelmeket támasztotta eszközül minden gonosz igyekezetek ellen. Most is (noha már igen megerőtelenült Erdély) mindazáltal az Isten a kicsiny erőt is megszenteli a maga igyében.” (KONCZ 1886, 438.)

⁷⁷ Matkó a Fövenyen épült ház... előszavában szinte Medgyesi Pál *fatalis periódus*, vagy úgy általában az 1657 utáni puritánus prédikáció irodalom terminológiáját parafrázálva utal az aktuális történelmi helyzetre: *e mostani siralakkal s' szomorú változásokkal tellyes időben.* (K. MATKÓ 1666, A2r.)

⁷⁸ K. MATKÓ 1666, A5r, illetve 26.

⁷⁹ Benedict Anderson terminusa, aki a nacionalizmus kialakulását vizsgálva fogalmazta meg ezt az gondolaot, miszerint a nemzet egy ilyen elképzelt gyakran ideális közösség, amely a nemzet vágyott attribútumait hordozza magán, sőt valójában az az átfogó kulturálisan megkreált identitásminta, amely keretbe fogja, azonossá teszi *nemzetté* teszi, a sok nemű, fajtájú, nyelvű, gondolkodású heterogén közösséget. A legeltérőbb társadalmakban és kultúrákban is működik ez a törekvés, hogy egy nemzeti eszme és tipológia (nemzet karakterológiai vonások) segítségével, egy életmódjában vagy földrajzi szétszórtságában fragmentált közösséget egységesítsen. Ezt a törekvést, a nemzeti eszme, érzés, múlt, egykori közösség gyakran fiktív ideája köré csoportosítást ismerhetjük fel a képzeletbeli Wales, vagy éppenséggel az Indonéziai szigetvilágban, ahol a kultúra a média segítségével, vagy a politikai hatalom törvényekkel igyekszik egy identitást, egy nemzetet akár mesterségesen is létre-

hozni. (Vö. HOEY, Brian, *Nationalism in Indonesia: Building Imagined and Intentional Communities through Transmigration*, *Ethnology*, 2003/2, 109–126; *Wales: the Imagined Nation. Essays in Cultural & National Identity*, ed by CURTIS, Tony, Poetry Wales Press, 1986.)

⁸⁰ Ezt a gondolatkört fogalmazza meg Szőnyi Nagy István, a Gusztáv Adolfról készült, címében is irányzatos művében, a *Kegyes Vitézben*. Vö. SZŐNYI NAGY István, *Kegyes Vitez...*, Debrecen, 1675. (A továbbiakban: SZ. NAGY 1675A.)

⁸¹ SZŐNYI NAGY István, *Márttyrok Coronája*, Kolozsvár, 1675, A2v–A3r. (A továbbiakban: SZ. NAGY 1675B.)

⁸² SZ. NAGY 1675B, A4r.

⁸³ K. MATKÓ 1666, A3r.

⁸⁴ SZŐNYI NAGY 1675A, 6.

⁸⁵ id. ZILÁHI János, *Az igaz vallásnak világos tüköre*, Kolozsvár, 1672, RMK I. 1136, 3v–8r.

⁸⁶ Több mint gesztusértékű Szőnyi Nagy István cselkedte, aki a *Márttyrok Coronája* című művéhez csatolta saját üldöztetésének írott elbeszélését: *Szomorú üldöztetése s' számkivetése Szőnyi Nagy Istvánnak a Tornai Ecclesiából* (SZ. NAGY 1675B, O5r–O8v.)

⁸⁷ Imre Mihály és Dávidházi Péter kutatásaira utalok.

⁸⁸ Vö. BRANDT, Juliane, *Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak*, *Századvég* 2003/3, 3–36.

⁸⁹ Vö. BRANDT, Juliane, *A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig = Hagomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*, szerk. ABLONCZY Balázs, ifj. BERTÉNYI Iván, HATOS Pál, KISS Réka, Bp., 2002, 150–160. Illetve a nacionalizmus vonatkozásában: KÓSA László, *Protestáns értelmezés Csehországban és Magyarországon, = Magyarok Kelet és Nyugat között, A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok*, szerk. HOFER Tamás, Néprajzi Múzeum–Balassi Kiadó, Bp., 135–142.